

Vznik a vývoj satiry v římské literatuře

Mariana Poláková

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

#473

#473

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

muni
PRESS

Vznik a vývoj satiry v římské literatuře

Mariana Poláková

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

#473

BRNO 2017

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Poláková, Mariana

Vznik a vývoj satiry v římské literatuře / Mariana Poláková. – Vydání první. – Brno : Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2017. – 152 stran. – (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae = Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 1211-3034 ; 473)

Anglické resumé

ISBN 978-80-210-8805-4

821.124'01 * 82-7 * 82-1/-9 * (37) * (048.8)

- latinská starověká literatura
- satira – starověký Řím
- literární žánry – starověký Řím
- monografie

821.124.09 - Latinská literatura, latinsky psaná (o ní) [11]

Recenzovali: doc. PhDr. František Šimon, CSc. (Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach)
Mgr. Bc. Šárka Hurbánková, Ph.D. (Masarykova univerzita)

© 2017 Mariana Poláková

© 2017 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-8805-4

ISBN 978-80-210-8806-1 (online : pdf)

ISSN 1211-3034

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-8806-2017>

Obsah

ÚVOD	9
Koncepce	10
Ediční poznámka	11
1 ŽÁNŘ	13
2 SATIRA: TERMINOLOGICKÁ SPECIFIKACE	16
2.1 Zmínky o satirě a její významy v antických pramenech	17
2.1.1 Diomedes	17
2.1.2 Dramatická <i>satura</i>	19
2.1.3 Fráze <i>per saturam</i>	21
2.2 Rozsah pojmu satiry v antice	23
2.2.1 Název díla	24
2.2.2 Žánr	27
2.2.3 Konkrétní báseň	31
2.3 Ortografie slova <i>sat*ra</i> v antických textech	32
2.3.1 <i>Satura</i>	32
2.3.2 <i>Satira</i>	35
2.3.3 <i>Satira</i>	37
2.4 Moderní význam	38
3 PŘEDCHŮDCI ŽÁNŘU ŘÍMSKÉ SATIRY	39
3.1 Řecký svět	39
3.1.1 Jamb – Archilochos	40
3.1.2 Komédie	42
3.1.3 Helénistická literatura (Kallimachos a diatriba)	43
3.2 Římský svět	45
3.2.1 Naevius	45
3.2.1.1 Autor v mnoha směrech první	45
3.2.1.2 První satirik?	47
3.2.2 Rozmanitá <i>satura</i> : Ennius a Pacuvius	49
3.2.2.1 Ennius	49
3.2.2.1.1 Enniova sbírka <i>Satura(e)</i>	49
3.2.2.1.2 Řecké inspirace	51
3.2.2.1.3 Ovlivnění římským prostředím	53
3.2.2.1.4 Ennius jako Luciliův předchůdce na poli satiry?	53

3.2.2.1.5 Zařazení do žánru	54
3.2.2.1.6 Přínos	58
3.2.2.2 Pacuvius	58
3.3 Shrnutí	60
4 VZNIK ŽÁNRU	62
4.1 Druhé století př. n. l.	63
4.1.1 Politická a společenská situace po druhé punské válce	63
4.1.2 Náboženská a kulturní situace	64
4.2 Lucilius	66
4.2.1 Životopisná data	67
4.2.2 Dílo	67
4.2.2.1 Název	69
4.2.2.2 Metrum	70
4.2.2.3 Témata	71
4.2.2.3.1 Program	71
4.2.2.3.2 Kritika	72
4.2.2.3.3 <i>Virtus</i> fragment	78
4.2.2.4 Osobitý styl	80
4.2.3 Žánr satiry	80
4.3 Shrnutí	82
5 ŘÍMSKÁ SATIRA	83
5.1 Jak je žánr definován	83
5.2 Specifika žánru	84
5.3 Charakteristiky žánru	86
5.3.1 Pestrost	86
5.3.1.1 Témata	87
5.3.1.2 Forma	100
5.3.2 Básníková osobnost	101
5.3.2.1 Programové básně, titul	102
5.3.3 Zaměření na společnost	111
5.3.3.1 Kritika	114
5.3.3.2 Zábava	120
5.3.3.3 Kázání o morálce	122
5.4 Shrnutí	127
ZÁVĚR	129
SUMMARY	132

SEZNAM ZKRATEK CITOVANÝCH AUTORŮ A DĚL	138
Ostatní zkratky	140
BIBLIOGRAFIE	142
Prameny a překlady pramenů	142
Databáze	143
Sekundární literatura	143
Encyklopedie a slovníky	152

ÚVOD

Satira je pojem, s nímž se běžně setkáváme. Máme o něm své povědomí, vzbuzuje v nás určité konotace i emoce. Na vysvětlení tohoto termínu však mnohdy nestačí pár slov, natož vět; je svým způsobem neuchopitelný. Výraz satira používáme většinou ve vztahu k uměleckým způsobům vyjádření, především k literatuře a filmu. Spíše než v substantivní podobě (satira) se v našich slovnících objevuje adjektivum satirický, ať už jako konkrétní popisné vyjádření (satirický román), či abstraktní výraz (satirická tendence).

Tato publikace, jejímž východiskem se stala má disertační práce, kterou jsem obhájila na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v roce 2016, se zabývá satirou jako žánrem, snaží se o její zařazení do literární hierarchie i o její vymezení. Satirický prvek, nádech, rys, tendence, satirické „něco“, zkratka satiričnost není hlavním předmětem práce, neboť je obsažena v mnoha dílech antické literatury. Z nich zmiňuji pouze ta, která jsou dávana do přímé souvislosti se satirou jako žánrem.

V této monografii pohlížím na satiru jako na žánr, jež každý vnímá a dokáže rozpoznat, při jehož definování však nastávají určité obtíže. Chtěla bych se pokusit určit, kdy tento žánr vznikl a jak se ve své počáteční fázi, kterou nazývám římskou satirou, rozvíjel. Lze satiru oprávněně nazývat žánrem, lze ji vůbec určit? A jaké znaky má dílo obsahovat, aby ho bylo možno označit jako satiru? To jsou otázky, na které hledám v této publikaci odpověď.

Děkuji svým pedagožkám, doc. PhDr. Daše Bartoňkové, CSc., za její laskavou pomoc a povzbuzení, doc. Mgr. Ireně Radové, Ph.D., za podporu při vydání této publikace, a především doc. Mgr. Katarině Petrovičové, Ph.D., za její cenné rady a připomínky. Mé poděkování za zejména administrativní pomoc patří mé kolegyni Mgr. Nině Jaškové, Ph.D. V neposlední řadě bych chtěla poděkovat své rodině a všem ostatním, kteří mě v mém úsilí podporovali.

Koncepce

Badatelská veřejnost se začala otázkou satiry podrobněji zabývat až na počátku 20. století, kdy vyšly první články vztahující se k satíře jako žánru i první ucelená edice Luciliových zlomků.¹ V druhé polovině 20. století (zejména v 60., 70. a 80. letech) vznikly velké sborníky věnované satíře jako žánru, obsahující i články staršího data.² Konec 20. století s sebou přinesl další přelom na poli bádání o satíře. Tato literární kategorie se začala zkoumat z jiných pohledů – názory na ni se již neomezují na úzký okruh literární teorie, satira se zkoumá z hlediska společnosti, využití „satirických person“, použití humoru, zobrazování jídla či sexuality.³

-
- 1 C. *Lucilii Carminum Reliquiae. Bd. I-II.* 1904–1905. MARX, FREDERICUS [ed.]. Lipsiae: B. G. Teubner.
 GERHARD, G. A. 1918. Satura und Satyroi. *Philologus*, 75, s. 247–273.
 HENDRICKSON, G. L. 1911. Satura – the Genesis of a Literary Form. *Classical Philology*, 6, No 2, s. 129–143.
 HENDRICKSON, G. L. 1927. Satura tota nostra est. *Classical Philology*, 22, s. 46–60.
 INGERSOLL, J. W. D. 1912. Roman Satire: Its early name? *Classical Philology*, 7, s. 59–65.
 ULLMAN, B. L. 1913. Satura and Satire. *Classical Philology*, 8, s. 172–194.
 WEBB, ROBERT HENNING. 1912. On the Origin of Roman Satire. *Classical Philology*, 7, s. 177–189.
 WHEELER, ARTHUR LESLIE. 1912. Satura as Generic Term. *Classical Philology*, 7, s. 457–477.
 - 2 ADAMIETZ, JOACHIM [ed.]. 1986. *Die römische Satire.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
 FABIAN, BERNHARD [ed.]. 1975. *SATVRA. Ein Kompendium moderner Studien zur Satire.* Hildesheim: Georg Olms Verlag.
 KORZENIEWSKI, DIETMAR [ed.]. 1970. *Die römische Satire.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
 V tomto období se objevily i velmi přínosné monografie:
 COFFEY, MICHAEL. 1976. *Roman Satire.* London – New York: Methuen and Co Ltd Barnes & Noble.
 DUFF, JOHN WIGHT. 1964. *Roman Satire: Its Outlook on Social Life.* Hamden, Connecticut: Archon.
 KNOCHE, ULRICH. 1971. *Die römische Satire.* Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
 RAMAGE, EDWIN, S. – SIGSBEE, DAVID, L. – FREDERICKS, SIGMUND, C. 1974. *Roman Satirists and their Satire. The Fine Art of Criticism in Ancient Rome.* New Jersey: Noyes Press.
 ROOY, C. A. VAN. 1965. *Studies in Classical Satire and Related Literary Theory.* Leiden: E. J. Brill.
 RUDD, NIALL. 1986. *Themes in Roman Satire.* London: Duckworth.
 TERZAGHI, NICOLA. 1976. *Per la storia della satira.* Messina – Firenze: Casa editrice di G. D’Anna.
 WITKE, CHARLES. 1970. *Latin Satire. The Structure of Persuasion.* Leiden: E. J. Brill.
 - 3 BRAUND, SUSANNA. 1992. *Roman Verse Satire.* Oxford: Oxford University Press.
 BRAUND, SUSANNA [ed.]. 1989. *Satire and Society in Ancient Rome.* Exeter: University Publications.
 BRAUND, SUSANNA. 1996. *The Roman Satirist and their Masks.* London: Duckworth.
 FREUDENBURG, KIRK. 2001. *Satires of Rome: Threatening Poses from Lucilius to Juvenal.* Cambridge: Cambridge University Press.
 FREUDENBURG, KIRK [ed.]. 2005. *The Cambridge Companion to Roman satire.* Cambridge: Cambridge University Press.
 HOOLEY, DANIEL. 2007. *Roman Satire.* Malden, MA: Blackwell Publishing.
 KEANE, CATHERINE. 2006. *Figuring Genre in Roman Satire.* Oxford: Oxford University Press.
 PLAZA, MARIA. 2006. *The Function of Humour in Roman Verse Satire. Laughing and Lying.* Oxford: Oxford University Press.
 SCHLEGEL, CATHERINE M. 2005. *Satire and the Threat of Speech. Horace’s Satires Book 1.* Madison: The University of Wisconsin Press.

V úvodní kapitole věnované literární teorii, resp. pojmu žánr, nastiňuji složitou problematiku zařazení satiry do literárního systému.

Druhá kapitola se zabývá terminologickou specifikací výrazu satira. Vymezuje jeho antické použití i moderní význam, a napomáhá tak v nesnadné orientaci ohledně používání termínu satira/*satura*. Tato kapitola vychází z citací antických pramenů s přihlédnutím k moderní literatuře.

Třetí část mapuje „předchůdce“ satiry, resp. literární formy, které jsou se satirou spojovány. Řecký svět reprezentuje jamb, stará komedie a helénistická literatura s množstvím děl vyznačujících se rozmanitostí, v nichž převažuje vliv Kallimacha a diatriby. Z římského prostředí zmiňuji, v souvislosti s proslulými útoky na rod Metellů, Naevia a představitele „rozmanité“ satiry Ennia a Pacuvia.

Bezpochyby prvním legitimním tvůrcem satiry jako žánru byl Lucilius, jemuž je věnována čtvrtá část monografie. Přibližuji v ní situaci v Římě ve druhé polovině 2. století př. n. l. V této době plné velkých změn a nepokojů vytvořil představitel vyšších vrstev Lucilius dílo, které nemělo opěvovat stát či národ římský, ani se vyrovnávat s přejatou řeckou kulturou. I když se jeho třicet knih satir dochovalo jen fragmentárně (je známo na 1300 zlomků), dá se z nich vyčíst, jaká témata a formy se v rané fázi satiry jako žánru vyskytují.

Poslední kapitola se zaměřuje na prověření hypotézy, že římská satira je svébytný literární žánr a objasňuje, čím se tato literární kategorie vyznačuje. Vymezuje termín římská satira v rámci diachronního vývoje žánru a zasazuje ho do tohoto kontextu, uvádí jeho zvláštnosti a specifické problémy, na něž se při jeho zkoumání opětovně naráží. Na základě analýzy a srovnání děl Lucilia, Horatia, Persia a Iuvenala jsou v této kapitole podrobně zkoumány tři dominantní znaky tohoto žánru: pestrost v tématech i formě, výrazná přítomnost osobnosti básníka (ať už bezprostřední, či, jak poukazují moderní přístupy, zprostředkovaná „satirickou personou“) a zaměření na společnost, potažmo čtenáře, které chce autor kritizovat, bavit či poučovat.

Ediční poznámka

Pro citování děl antických autorů použitých v této publikaci jsem využila databáze *Litterae ante portas* (FFMU Brno). Zkratky latinsky píšících autorů a jejich děl jsou uvedeny podle: *Thesaurus linguae Latinae*. 1900nn. Editus auctoritate et consilio academiarum quinque Germanicarum: Berolinensis; Gottingensis; Lipsiensis; Monacensis; Vindobonensis. Lipsiae: Teubner; a podle jeho elektronické verze *Thesaurus Linguae Latinae*. 2004. K. G. Saur, Munich – Thomas Technology Solutions, Inc., Horsham, PA: <<http://litterae.phil.muni.cz>>. Jména autorů, jejichž zkratky nebyly uvedeny v této encyklopedii, jsou ponechána v plném znění (Auctor incertus, Auctor incertus Mellicensis, Eumenius Augustodunensis, Gratianus,

Horatius Romus a Remigius Autissiodorensis). Enniovy, Pacuviovy a Luciliovy fragmenty jsou citovány podle edic (*Remains of Old Latin I – Ennius and Caecilius*. 1967. WARMINGTON, E. H. [ed.]. London: Heinemann. *Remains of Old Latin II – Livius Andronicus, Naevius, Pacuvius and Accius*. 1936. WARMINGTON, E. H. [ed.]. London: Heinemann. [*Lucilius:*] *Satiren*. KRENKEL, WERNER [ed.]. 1970. Leiden: E. J. Brill.). Za číselným označením zlomku uvádím písmeno odkazující k použité edici (W = Warmington, K = Krenkel). Pokud jsou dostupné české překlady pramenů, v nichž se vyskytují citované pasáže, snažila jsem se je, vzhledem ke srozumitelnosti, použít. Tyto překlady jsou v textu při prvním užití vždy důsledně citovány, při druhém a dalším výskytu uvádím pouze „Překlad“. Mnou přeložené pasáže jsou uvozeny slovy „Překlad autorky“. Co se týče překladu kanonických autorů římské satiry (Horatia, Persia, Iuvenala), použila jsem ve své práci dostupné překlady do českého jazyka, Luciliovy a Enniovy fragmenty jsou mou vlastní interpretací. Metrickou podobu úryvků jsem při přepisu zohledňovala pomocí lomítek pouze v latinských textech, v českém jazyce (byť je báseň přeložena metricky) jsem označení konce veršů záměrně vynechala. Odkazy na edice, sekundární literaturu aj. jsou v poznámkovém aparátu při první zmínce uváděny v plném znění, opakovaná citace je zkrácena (autor, rok a strana).

Jména antických autorů, místní názvy a další odborné termíny uvádím dle odborných publikací: CANFORA, LUCIANO. 2009. *Dějiny řecké literatury*. Překlad: kolektiv autorů pod vedením Dagmar Bartoňkové. Praha: Koniasch Latin Press; CONTE, GIAN BIAGO. 2003. *Dějiny římské literatury*. Překlad: kolektiv autorů pod vedením Dagmar Bartoňkové. Praha: Koniasch Latin Press. České i latinské názvy děl jsou v celé monografii psány kurzívou. Vzhledem k častému výskytu slova *satura* v této práci jsem se rozhodla je skloňovat, pokud se vyskytuje bez určujícího substantiva. Pokud se vyskytuje v nominativu, nebo je blíže určeno, píše ho kurzívou.

1 ŽÁNŘ

Většina publikací o satíře začíná tvrzením, že satira je literárním žánrem. Protože si tato monografie klade za cíl hlubokou a současně komplexní analýzu toho, co satira v antice představuje, je velmi důležité položit si otázku, co si pod tímto termínem představit a zda vůbec tento termín něco znamená, tedy žánr definovat.⁴

Je třeba mít na paměti, že žánrový systém je jak synchronní, tak diachronní. Žánry lze vnímat ve dvou rovinách – na úrovni jednotlivých žánrů a na úrovni jedné žánrové krajiny.⁵ Znamená to tedy, že žánr lze sledovat v celém jeho vývoji, od počátku do dnešních dnů, přičemž v průběhu let může zaniknout a znovu se objevit, a zároveň lze zkoumat žánr v rámci žánrového systému, který vytváří žánrová krajina tvořená žánry jedné epochy.⁶

Žánry nepochybně existují. Pomáhají příjemcům uměleckého zážitku v základní orientaci v rozsáhlém bludišti uměleckých děl. Ve své publikaci budu používat termín žánr v souladu s výsledky nejnovějšího bádání, tedy jako „otevřený systém formálních a funkčních znaků, na nichž jednotlivá díla různou měrou participují“.⁷ Nebudu tento pojem používat k označení velkých celků, s výhradou⁸ se přidržuji schématu rod/druh – žánr – žánrová varianta (epika – epos – hrdinský epos).

4 Moderní práce zabývající se dějinami žánrové teorie, včetně Aristotelovy a Platónovy, viz COMBE, DOMINIQUE. 1992. *Les genres littéraires*. Paris: Hachette a DUBROW, HEATHER. 1982. *Genre*. London: Methuen. Pro podrobnější přehled dalších, zejména českých prací viz POLÁKOVÁ, MARIANA. 2016. *Vznik a vývoj satíry v římské literatuře* (disertační práce). Brno: FF MU, s. 11–17.

5 NÜNNING, ANSGAR [ed.]. 2006. *Lexikon teorie literatury a kultury*. Překlad: A. Urválek a Z. Adamová. Brno: Host, s. 117.

6 Ibidem, s. 117.

7 Ibidem, s. 117.

8 Ona výhrada se týká toho, že některé žánry, mezi něž patří i satira, nelze zcela bezpečně zařadit do určitého druhu. Srov. překonané používání pojmu druh na následující straně.

Zároveň je důležité přijmout premisu, že žánry se historicky proměňují a jsou spjaty s dobou, ve které vznikly. Je třeba zohlednit i prostředí vzniku žánru a osobu autora (pokud je známa), který uvedl novou literární kategorii na literární scénu. Pro určení a rozpoznání kategorie žánru je pak nutné doplnit linii děl, jež se k jednomu žánru hlásí. Z podoby daného žánru pak lze zpětně usoudit na to, jaká byla společnost, která jeho vznik iniciovala.

Každý žánr obsahuje dvě složky, z nichž první, konstantní či klíčová, je neměnná v celém jeho vývoji, a umožňuje tak čtenáři rozpoznat, o jaký žánr se jedná. Druhá, proměnlivá či variabilní složka, umožňuje žánru „přežít“, přibližuje ho k jiným žánrům, transformuje ho. Její součásti se mohou měnit v čase – určité znaky se mohou přetvořit, jiné zaniknout a další zase vzniknout. Pro právoplatnou existenci žánru je nezbytná existence určitého množství děl, nezpochybnitelně k onomu žánru náležejících, která čtenáři žánru přiřadí.

Žánr je tedy v této práci pojat jako model, který má určité konstantní a variabilní znaky, lze ho objevit v konkrétních dílech, je spjat s dobou svého vzniku a je ovlivňován nejen ostatními literárními útvary, ale i společenskou situací, osobností autora a lidmi, kterým je určen, tedy čtenáři či posluchači.

V této publikaci se kromě termínu žánr objevuje i pojem druh, jehož původ lze hledat u Platóna v dialozích *Faidros* a *Ústava* a v Aristotelově *Poetice*. Ve třetí knize *Ústav* (*Pol.* 392–394) Platón rozlišuje tři druhy umění podle způsobu vyprávění, konkrétně prosté vypravování bez napodobení (*διήγησις*), projev zcela napodobující (*μίμησις*) a smíšenou formu sestávající z dvou předchozích. Aristotelés zase na začátku *Poetiky* dělí literární tvorbu na epiku (*εποποιία*), drama (resp. tragédii – *τραγωιδία* a komedii – *κωμωιδία*) a lyriku, již dále člení na umění dithyrambické (*δίθυραμβοποιητική*), pístecké (*αυλητική*) a kitharistické (*κιθαριστική*). Jiné dělení pak používá v deváté kapitole, kde rozlišuje mezi historiografií, resp. literaturou o tom, co se stalo (*τα γενόμενα*), a literaturou fiktivní (*οία αν γένοιτο*), tedy takovou, která píše o tom, co by se stát mohlo (je to tedy pravda vystižená pomocí fikce). Dalšího rozvinutí se teorie tří druhů (lyriky, epiky a dramatu) dočkala za klasicismu, a pak na počátku 19. století díky J. W. Goethovi.⁹

Ačkoli se již ve starověku objevily první pokusy o rozčlenění a zpřehlednění literárního systému, nedá se říci, že by tuto hierarchii autoři píšíci pojednání o literatuře jakkoli dále rozvíjeli. Z dochovaných děl je patrné, jaké literární texty byly považovány za hodnotnější a pro společnost přínosnější a které stály z pohledu

9 V poznámkách ke svému textu *Západovýchodní diván* J. W. Goethe zmiňuje tři literární druhy (*Naturformen der Poesie*): „Existují jen tři ryzi přírodní formy poesie: jasně vyprávějící, entusiasticky vzrušená a osobně jednající: *epos*, *lyrika* a *drama*. Tyto tři způsoby básnění mohou působit buď společně, nebo každý zvlášť.“ (*Goethe, Johann Wolfgang. Poznámky a pojednání k lepšímu pochopení Západovýchodního divánu.* FRANĚK, BOHUMIL. [transl.]. 1955. In: *Básně. Západovýchodní diván.* FISCHER, OTAKAR – BEDNÁŘ, KAMIL – FELDSTEIN, VALTER [transl.]. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, s. 344–345.)

praktického využití či estetického dojmu v pozadí. Nicméně ve spisech literárněvědné povahy, jak je zřejmé např. z Quintilianova výčtu,¹⁰ nejsou literární formy řazeny do žádných předem daných kategorií.

Nelze zpochybňovat, že antický příjemce uměleckého díla dobře věděl, kam danou tvorbu zařadí.¹¹ „Each writer endeavored to transmit the tradition of his genre by transmuting it. And finally, and perhaps most important of all, the ancient reader and ancient critic were far more sensitive to architectonic symmetry and harmony of form and phrase than are even the most cultivated of our modern readers.“¹²

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že ačkoli pro zpřehlednění (a také další upřesnění kategorie žánru) pojem druhu ve své publikaci zmiňuji, neboť v naší literární teorii stále figuruje,¹³ za výstižnější pro uchopení konkrétní literární kategorie (zde tedy satiry) v rámci literárního systému považuji právě pojem žánru.

Zásadním problémem, který je třeba hned v úvodu zmínit, je vymezení pozice satiry v rámci literární teorie. Vycházím z teze, že satira je žánr. Určit její hranice je ovšem poněkud obtížnější, protože satira se v dnešním systému vyskytuje spíše jako přídatné jméno satirický/á/é nebo ve spojení s přívlastkem ‚politická‘. V podstatě by se dalo říci, že v současnosti se z původního žánru stalo spíše označení žánrových variant žánrů stávajících (např. satirický román). Budu se snažit ukázat, že satira si opravdu zaslouží být vnímána jako žánr samostatný – tedy alespoň satira, jak ji známe z antického prostředí.¹⁴

Z dnešního pohledu lze o této „počáteční“ satíře mluvit jako o žánrové variantě satiry, a to konkrétně o ‚římské‘, popř. ‚římské veršované satíře‘. Ve své práci však budu pojednávat o satíře tohoto období jako o žánru,¹⁵ protože nejprve musí vzniknout větší celek (žánr), který se posléze může dělit na dílčí (žánrové) varianty.

10 Quint. *inst.* 10, 1, 93nn., srov. kapitola 5 Římská satira.

11 Ch. Witke k tomu uvádí, že na začátku korpusu či v samostatné nezařazené básni satirik seznamuje čtenáře s prostředky k identifikaci žánru básně, kterou poslouchají nebo čtou. (WITKE 1970, s. 4.)

12 FISKE 1966, s. 486.

13 PETRŮ, EDUARD. 2000. *Úvod do studia literární vědy*. Olomouc: Rubico, s. 71.

14 Stranou ponechávám menippskou satiru.

15 V situacích, které vyžadují srovnání satiry z mnou vytyčeného období se satirou jako neustále se vyvíjejícím žánrem, používám rozlišení římská satira (pro mnou zkoumaný žánr) a satira (pro existující žánr).

2 SATIRA: TERMINOLOGICKÁ SPECIFIKACE

Pojmenování žánru – satira – se vyvinulo z latinského slova *satura*.¹⁶ Už v antice nebylo zcela jasné, odkud název pro nový žánr pochází.¹⁷ Ani dnes není situace jiná, čtenář většinou až po přečtení konkrétního díla zjistí, co přesně výrazem satira jeho autor zamýšlí.¹⁸ Původní latinský pojem *satura* se používá především v pojednáních literárněteoretického zaměření, satira pak v textech obecnější povahy, v nichž je vazba k antickému výrazu často pomíjena. Tato kapitola představuje jednotlivé varianty zápisu satiry, upřesňuje jejich význam i původ a ukazuje, co vše v literární terminologii označují.

16 S největší pravděpodobností se jedná o autochtonní výraz: „Und wie es oft zu beobachten ist, daß eine neu gefundene oder geprägte Erscheinung ihren Namen aus der Sprache erhielt, deren Bereich sie entstand, so deutet auch hier die Bezeichnung nach Italien als dem Ursprungsland.“ (KRENKEL 1970, s. 9.)

17 O jeho původu se diskutovalo už za Suetonia. (WEBB 1912, s. 177.)

18 Např. KORUS, KAZIMIERZ. 1991. *Die Griechische Satire. Die theoretischen Grundlagen und ihre Anwendung auf Homers Epik*. Warszawa – Kraków: Sumptibus Universitatis Jagellonicae, označuje termínem satira to, co já nazývám satirickou tendencí – nejedná se o označení žánru. GRATWICK, A. S. 1982. The Satires of Ennius and Lucilius. In KENNEY, E. J. – CLAUSEN W. V. [eds.]. 1982. *The Cambridge History of Classical Literature II – Latin Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, píše o Enniově a Luciliově díle, i když v souvislosti se vznikem žánru; HENDRICKSON 1927, s. 46–60, uvažuje nad tím, kdy se ze slova *satura* stalo označení žánru; HIGHT, GILBERT. 1962. *The Anatomy of Satire*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, zkoumá satiru jako žánr od antiky do dnešních dnů atd.

2.1 Zmínky o satíře a její významy v antických pramenech

2.1.1 Diomedes

Nejdůležitější pramenný zdroj obsahující čtyři možná vysvětlení významu satiry představuje Diomedes.¹⁹ Píše: *satira autem dicta sive a Satyris, quod similiter in hoc carmine ridiculae res pudendaeque dicuntur, quae velut a Satyris proferuntur et fiunt: sive satura a lance quae referta variis multisque primitiis in sacro apud priscos dis inferebatur et a copia ac saturitate rei satura vocabatur; cuius generis lancium et Vergilius in georgicis meminit, cum hoc modo dicit, lancibus et pandis fumantia reddimus exta / et lancesque et liba feremus:/ sive a quodam genere farciminis, quod multis rebus refertum saturam dicit Varro vocitatum. Est autem hoc positum in secundo libro Plautinarum quaestionum, ‚satura est uva passa et polenta et nuclei pini ex mulso consparsi‘. Ad haec alii addunt et de malo punico grana. Alii autem dictam putant a lege satura, quae uno rogatu multa simul comprehendat, quod scilicet et satura carmine multa simul poemata comprehenduntur. Cuius saturae legis Lucilius meminit in primo, per saturam aedilem factum qui legibus solvat, / et Sallustius in Jugurtha, ‚deinde quasi per saturam sententiis exquisitis in deditionem accipitur‘.²⁰*

Na prvním místě Diomedes uvádí možné spojení se satyry. Lze tedy předpokládat, že toto tvrzení považoval za nejpravděpodobnější, což ovšem není překvapivé,

19 Diomedes byl autorem díla *Ars grammatica*, které vzniklo pravděpodobně ve druhé polovině 4. století n. l. a bylo věnováno obyvatelstvu východní části Římské říše. Spis se zabývá třemi oblastmi, které zrcadlí Diomedův didaktický program. Skládá se z části o řeči, základních principech gramatiky, části o stylistice a metrice. Je pravděpodobné, že hlavním Diomedovým zdrojem bylo dílo Varronovo. (STOV. CANGIK, HUBERT – SCHNEIDER, HELMUTH [eds.]. 2001. *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*. Bd. 3. *Cl–Epi*. Stuttgart: Metzler, s. 618; CONTE 2003, s. 555; ROOY 1965, s. 2–4 a 20.)

Téměř totožný výčet jako u Diomeda (bez zmínky o Vergiliovi a Varronovi) obsahuje komentář Pomponia Porphyrióna, gramatika žijícího necelé století před Diomedem, k Horatiovým *Epistulae* (Porphy. *Hor. epist.* 1, 11, 329). I když je Porphyriónovo dílo starší, všechny práce (včetně mé) uvádějí jako zásadní etymologický text k satíře Diomedův výčet, a to zejména proto, že obsahuje více informací než Porphyriónův, včetně možnosti původu slova *satura* z prostředí gastronomie, již se v dnešní době dostává hojně pozornosti.

20 Diom. 3, 485nn. Překlad autorky: „Satira totiž může být odvozena buď od satyrů, protože se v této básni mluví o stejně směšných a hanebných věcech, které ukazují satyrové; nebo je *satura* odvozena od misky, která naplněná mnoha rozličnými plody byla u předků obětována bohům, a je tak nazývána saturou kvůli množství a hojnosti věcí; Vergilius v *Georgikách* připomíná, jakého druhu misky byly, když říká, že ‚na hlubokých mísách dáváme kouřící vnitřnosti / a přineseme misky a obětní koláče:/‘, nebo od jakéhosi druhu nádivky, protože Varro říká, že *satura* byla odvozena od množství přísad. Také se píše v druhé knize díla *Quaestiones Plautinae*, že ‚*satura* jsou rozinky, ječný šrot a piniová jádra smíchaná s medem‘. K tomu jiní přidávají jaderka z granátového jablka. Další se zase domnívají, že *satura* je odvozena od zákona, který najednou v jednom podání zahrnoval mnoho věcí, stejně jako je v díle – satíře – obsaženo najednou mnoho básní. Jako první připomíná tento zákon satiry Lucilius: /skrz saturu přimět aedila, aby zrušil zákony/ a Sallustius v *Jugurtovi*, ‚potom se po povšechném výslechu přijímá do poroby‘.“

protože už někdy od poloviny 1. století n. l. spojení literárního žánru s postavami řecké mytologie v obecném povědomí dominovalo²¹ a udrželo si svou váhu až do roku 1605, kdy ho vyvrátil I. Casaboun.²² Diomedův druhý návrh odvozuje název od misky naplněné ovocem, která byla obětována bohyni Cereře – *satura lanx*.²³ Jako třetí možné vysvětlení tlumočí Diomedes Varronovu zmínku připodobňující satiru k nádivce či klobáse složené z rozinek, ječného šrotu, piniových jader, medového vína a jadérek z granátových jablek.²⁴ Toto tvrzení je podpořeno zmínkou u Festa²⁵ a Isidora²⁶ i skutečností, že jídlo zaujímá v satire důležité místo.²⁷ Poslední Diomedův výklad odkazující k právní terminologii, *lex satura*, nemá oporu v jiných pramenech (ke spojení *per saturam* viz kapitola 2.1.3).

21 I v dnešní době lze snadno pochopit, proč nebylo pro tehdejší autory těžké spojit satiru se satyry, zvláště když byl původní význam slova *satura* zapomenut. Pro satyrské drama i satiru je charakteristický výsměch a kritika, a proto bylo velmi jednoduché (zvláště s přihlédnutím k řeckému původu téměř všech ostatních žánrů) tyto dvě literární oblasti spojit.

I když byla tato teorie vyvrácena, vyskytují se i moderní publikace, jež přikládají spojitosti satiry se satyry význam. Souvislost žánru s plností, satyry a s nepřátelským postojem (bez etymologické souvislosti) uvádí SCHLEGEL 2005, s. 5.

22 CASAUBON, ISAAC. 1605. *De Satyrica Graecorum & Romanorum Satira*, Paris. Viz s. 35.

23 B. L. ULLMAN se podobně jako v případě *lex* domnívá, že *satura* je přístavek výrazu *lanx* – tedy „from the dish called *satura*“. (ULLMAN 1913, s. 173.) Souvislost s Cererou potvrzují např. *scholia* k Horatiovi: *Schol. Hor. sat. 1, praefatio: Plerique satyram a lance, quae plena diuersis frugibus templo Cereris infertur; nomen accepisse dicunt; nam et ea hoc nomine appellatur*. (Překlad autorky: „Mnozí říkají, že satira dostala svůj název podle misky, která naplněná různým ovocem byla obětována v Cereřině chrámu; proto se nazývá tímto jménem.“)

24 Z pasáže se nedá vyrozumět, zda jsou Diomedova tvrzení převzata z více Varronových pojednání, nebo jen z díla *Quaestiones Plautinae*, „da im Spälatein autem sowohl in der Bedeutung von *enim* als auch (seit Cicero) in der von *deinde* bei Aufzählungen verwendet wird“. (PETERSMANN, HUBERT. 1986. Der Begriff „*satura*“ und die Entstehung der Gattung. In ADAMIETZ, JOACHIM [ed]. *Die römische Satire*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 16.)

25 Fest. 416: *Satura, et cibi genus ex variis rebus conditum est, et lex <mul>tis aliis legibus conferta*. (Překlad autorky: „*Satura* je druh jídla vzniklý z různých věcí a zákon složený z mnoha jiných zákonů.“)

Paul. Fest. 417 k tomu pak ještě dodává: *Satura et cibi genus dicitur ex variis rebus conditum, et lex multis aliis conferta legibus, et genus carminis, ubi de multis rebus disputatur*. (Překlad autorky: „*Satura* je druh jídla vzniklý z různých věcí a zákon složený z mnoha jiných zákonů a druh básně, v němž se hovoří o mnoha věcech.“)

26 Isid. *orig.* 20, 1, 8: *Satietas autem et saturitas sibi differunt: nam satietas ex uno cibo dici potest, pro eo quod satis sit; saturitas autem a satura nomen accepit, quod est vario alimentorum adparatu compositum*. (Překlad autorky: „Nasyčení a sytost se od sebe liší: neboť nasyčen může být člověk z jednoho jídla, díky němuž má dost; sytost se však odvozuje od satyry, což je směs různých připravených jídel.“)

27 Iuvenalis dokonce přirovnává své básně ke krmivu (*farrago*). Iuv. 1, 81: *quicquid agunt homines, votum, timor, ira, voluptas, / gaudia, discursus, nostri farrago libelli / ecquando uberior vitiorum copia?* (Překlad Iuvenalis, *Decimus Iunius. Satiry*. VYSOKÝ, ZDENĚK KAREL [transl.]. 1972. Praha: Svoboda: „Všechno, co dělají lidé, jich přání, strachy a hněvy, rozkoše, radosti, shánky, je náplní knížečky naší.“ Slovo *farrago*, které přeložil Z. K. Vysoký jako „náplň“, má v latině význam krmné směsi smíchané z různých druhů obilí. I S. Braundová považuje za nepřitažlivější „to view the satirist as a cook, serving up to his audience a sausage stuffed full of varied ingredients [...]“ (BRAUND 1992, s. 7.)

Dnes se většina badatelů kloní k druhé Diomedově možnosti,²⁸ ani další dvě však zcela vyloučit nelze. Důležité nicméně je, že všechny tři opodstatněné Diomedovy teorie (tj. nikoli „satyrská“) mají společného jmenovatele, jímž je pestrost a hojnost²⁹ a také shodně implikují, že původně byl výraz *satura* adjektivem³⁰ a označoval nějaký blíže nespecifikovaný druh nádobí naplněný jídlem či obětinou. A protože obětiny byly různorodé, nabývalo spojení dojmu rozmanitosti. Substantivum z tohoto spojení postupně vymizelo a zůstala *satura* s významem různorodosti a plnosti.

2.1.2 Dramatická *satura*

*Vernaculis artificibus, quia ister Tusco uerbo ludio uocabatur, nomen histrionibus inditum; qui non, sicut ante, Fescennino uersu similem inconpositum temere ac rudem alternis iaciebant sed impletas modis saturas³¹ descripto iam ad tibicinem cantu motuque congruenti peragebant. Livius post aliquot annis, qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor [...]*³²

Tato pasáž z Livia, která spojuje satiru s předliterárními dramatickými žánry,³³ dala vzniknout mnoha dohadům.³⁴ Literární satira je plná rysů naznačujících dramatický původ.³⁵ Na podobnost satiry a dramatu je často poukazováno zejmém-

28 Např. BRAUND 1992; KNOCHE 1971; PETERSMANN 1986, s. 7–24; WEINREICH, OTTO. 1975. Vorstufen. Wortbedeutung. Dramatische Satura. In FABIAN, BERNHARD [ed.]. *Satura. Ein Kompendium moderner Studien zur Satire*. Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag; WITKE, 1970.

29 Podrobněji k jednotlivým teoriím viz POLÁKOVÁ 2016, s. 24–29.

30 Nepřehlédnutelná souvislost s latinským adjektivem *satur, a, um* (sytý, nasycený, plný) naznačuje, že pojmenování *satura* by mohlo být zpodstatněným adjektivem, neboť ke zpodstatňování adjektiv v lidové latině běžně docházelo. (Tento lingvistický proces viz WITKE 1970, s. 19.)

31 Tomuto nejasnému spojení se ve svém článku podrobně věnuje R. H. Webb, který ho vidí jako Liviův pokus o vysvětlení etymologie slova *satura* – tj. představení plně *impletas modis*. (WEBB 1912, s. 183–186.)

32 Liv. 7, 2, 6nn. Překlad (*Livius, Titus. Dějiny II-III*. KUCHARSKÝ, PAVEL. [transl.]. 1972. Praha: Svoboda.): „Těm domácím umělcům bylo dáno jméno ‚histrío‘, protože herec se jmenuje etruským slovem ‚ister‘. Ale ti nepřednášeli, jako dřívě, veršem hru neumělou a jen tak bez přípravy a drsnou ve střídavých přednesech, podobnou starým lidovým fraškám zvaným ‚fescennijské‘, ale básnickou všehochoť sestavenou do taktů, přednášenou v písni za doprovodu píšťců a s pohyby shodnými s hudbou. Několik let potom Livius se odvážil jako první po té básnické všehochoťi spojit divadelní látku souvislým dějem; byl také ovšem, jako tehdy všichni bývali, sám hercem ve svých veršovaných skladbách.“

33 Třetí vývojovou fází dramatu měla být představení domácích herců – *saturae*, která byla doprovázena hudbou, zpěvem a pohybem.

34 Výčet teorií ohledně dramatické satiry, které jsou však dnes již z větší části vyvráceny, srov. PETERSMANN 1986, s. 9–11.

35 WEBB 1912, s. 187: „This is of course freely granted by the skeptics, who claim that it was the recognition of this very fact on the part of the ancients which inspired their use of the word as the name